

פתח דבר למסכת פסחים ולגליון שערים ו

ראש הישיבה הרב תמיר גרנות

מסכת פסחים בבבלי פותחת בסוגיה אגדית ארוכה שיש לה שני חלקים עיקריים. המשנה הראשונה קובעת: "אור לארבעה עשר בודקין את החמץ", והחלק הראשון של סוגיית האגדה עוסק בבירור הפירוש הנכון של המונח: "אור לארבעה עשר" (עד ג ע"א):

מאי אור? רב הונא אמר: נגהי, ורב יהודה אמר: לילי. קא סלקא דעתך דמאן דאמר נגהי - נגהי ממש, ומאן דאמר לילי - לילי ממש.
(פסחים ב ע"א)

החלק השני של הסוגיה עוסק בתפקידה של הלשון ובהשפעתה על המציאות (ג ע"א-ד ע"א).

שני מחברים הציעו שתפקידה העיקרי של האגדה מצוי בחלק הראשון של הסוגיה העוסק במחקר מילוני-לקסיקוגרפי של המילה אור ומגיע למסקנה הנראית מובנת מאליה ש"אור לארבעה עשר" הוא הערב שבו נפתח יום י"ד בניסן. למעשה, בלשון התנאים המילה "אור" היא תמיד הערב שלפני, ורק בלשון המקרא מופיע לעיתים האור כפועל המציין את הופעת הבוקר. שני המחברים טוענים שלא ייתכן שהחלק הראשון של האגדה מברר שאלה הלכתית ממשית – מתי בודקים חמץ, מכמה טעמים:

1. ההוכחות לטובת הפירוש "אור" = לילה הן חד משמעיות, ואפילו ממשנה ג של פרקנו – כפי שהביאה הגמרא מדברי ר' יהודה להלן.
2. אחרי שיש שמע מינה - מדוע להביא עוד הוכחות?

3. בחלק הראשון של ההוכחות – ההוכחות מן המקרא חלשות ואינן משכנעות.
4. המסקנה שהאמוראים לא חולקים כלל נראית בעייתית, אלא אם זה היה ברור מראש.
5. הסוגיה ערוכה במבנה מושלם: שבע ראיות מן המקרא – בעד אור כיום, אחר כך שבע ראיות מן המשנה שאור הוא לילה, כשבכל סדרה הראיה הרביעית היא לטובת העמדה הנגדית. בסופו של דבר הסקת המסקנה שכולם מסכימים שאור=לילה.

שני הכותבים הניחו שהסוגיה היא פלטפורמה להבעת אידאה מרכזית של מסכת פסחים שהיא בעצם אידאה הלכתית-אגדית, והיא: שבפסח הלילה מואר ונהפך ליום.¹ לאידאה זו ביטוי בכמה מימדים:

- א. היסטורית – הגאולה היתה בלילה וכולם היו ערים לקראתה, וגם אחר כך בים סוף כתיב: "וַיָּאֶרְ אֶת הַלַּיְלָה".²
- ב. הלכתית – מצוות העשה של פסח מתקיימות רובן ככולן בלילה: אכילת הקרבן, מצה ומרור, סיפור יציאת מצרים והלל.
- ג. רעיונית – הנביאים נתנבאו להיפוך הלילה ליום ולהארתו: "תאיר כאור יום חשכת לילה".

השימוש במונח אור שהוראתו הסמנטית היא דווקא לילה מבטא את האידאה המרכזית הזו של הפיכת הלילה ליום בפסח – ולכן הוא נבחר. יש להוסיף שזו עצמה ההכרעה של חז"ל בעיצוב מצוות בדיקת חמץ שגם היא תהיה בלילה, ולא רק מהשיקולים הפרקטיים שנזכרו בגמרא אצלנו ד' ע"א, ובפתיחת הירושלמי (אנשים מצויים בבתייהם ואור הנר יפה לבדיקה), אלא מפני שביום י"ד אנחנו, בני האדם, מקדימים להאיר את הלילה בבחינת הארה דלתתא שתהיה קודמת להארה של הקב"ה שתבוא בלילה הבא, וכעין לקיחת קרבן הפסח לפני התגלות ה' במכת בכורות.

¹ כדי להבין את חריגותה של הסוגיה הבבליה קל ונוח להשוות לירושלמי שניגש ישר ולעניין לטפל בשאלה מדוע תקנו בדיקת חמץ כהתחלת ביעור כבר אור ל"ד – ומביא שורה של ראיות, מדרשי הלכה ונימוקים.

² שמות יד, כ.

הסבר זה של האגדה מניח גם שבדיקת חמץ איננה כבדיקת תולעים או ניקור חלב, שאינן מצוות חיוביות אלא רק הכשר מעשה ו'מתיר' שתכליתו למנוע איסור, אלא היא פעולה אקטיבית שציוותה תורה או שציוו חכמים כהרחבה של חובת "תשביתו" או חובת הביעור וכדומה. אף שפירוש זה של האגדה מושך את הלב, יש לו גם חסרונות בולטים:

- א. הוא מתעלם מהחלק השני של הסוגיה אשר פותח בשאלה הפשוטה מדוע נבחר המונח "אור" ולא "לילה" שהוא פשוט יותר, וממשיך לעסוק בהעדפה של לשון "נקה" או "טובה" על פני לשון בהירה ומדויקת. האמנם החלק השני של הסוגיה הוא שולי?
- ב. הגמרא כששאלה מדוע נבחרה המילה אור, הייתה יכולה להגיד את הכל הדברים היפים הללו, אבל היא בחרה לדבר על תפקידה של הלשון וערכו של הדיבור, ולא על מהות הפסח. מדוע? האם אין העיקר חסר מן הספר? לפי הילוכה של הסוגיה אל שאלת מעמדה של הלשון, נראה אולי שזו הכוונה העיקרית של הסוגיה, להדגיש את מעמדה המרכזי של הלשון ואת האופן בו היא מעצבת את המציאות:

ותנא דידן מאי טעמא לא קתני לילי? - לישנא מעליא הוא דנקט. וכדרכי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו, שהרי עקם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא דבר מגונה מפיו. (שם ג ע"א)

השאלה איננה רק 'מה יש', 'מה קורה שם בעולם', אלא באיזה אופן אנחנו מתארים את מה שיש בעולם, ואפילו את מה שיש ברגש:

הנהו תרי תלמידי דהווי יתבי קמיה דרב, חד אמר: שויתנין האי שמעתא כדבר אחר מסנקן, וחד אמר: שויתנין האי שמעתא כגדי מסנקן. ולא אישתעי רב בהדי דהאיך.

הנהו תרי תלמידי דהווי יתבי קמיה דהלל וחד מינייהו רבן יוחנן בן זכאי, ואמרי לה קמיה דרבי וחד מינייהו רבי יוחנן. חד אמר: מפני מה בוצרין בטהרה ואין מוסקין בטהרה? וחד אמר: מפני מה בוצרין בטהרה ומוסקין

בטומאה? אמר: מובטח אני בזה שמורה הוראה בישראל. ולא היה ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל.

הנהו תלתא כהני, חד אמר להו: הגיעני כפול, וחד אמר: הגיעני כזית, וחד אמר: הגיעני כזנב הלטאה. בדקו אחריו ומצאו בו שמץ פסול.

(שם ע"ב)

הלשון היא ביטוי של האופן בו אדם תופש את המציאות, של העמדה או היחס, ולכן יש לה השפעה דרמטית על מה שקורה, ובודאי על התגובה של האדם למה שקורה או למה שיש. האם לומר 'לא טהור' או 'טמא', באיזה דימוי לבחור כדי לתאר את כמות המזון שקיבלתי, אלה שאלות לשוניות שמבטאות היטב את המקום בו נמצא האדם.

הגמרא בהמשך דנה בשאלה האם נכון לדבר באופן ישיר על המוות או על האסון (אין תבואה), והאם להיות בצד של מבשרי רעות או טובות. הגמרא מתעקשת כבר בתחילת הסוגיה שזו איננה רק שאלה של לשון הקודש בתורה, אלא גם של לשון חכמים ואפילו של שיחות חולין:

רב כהנא חלש, שדרוה רבנן לרבי יהושע בריה דרב אידי, אמרו ליה: זיל בדוק מאי דיניה. אתא אשכחיה דנח נפשיה. קרעיה ללבושיה, ואהדריה לקרעיה לאחוריה, ובכי ואתי. אמרו ליה: נח נפשיה? אמר להו: אנא לא קאמינא, ומוציא דבה הוא כסיל. יוחנן חקוקאה נפק לקרייתא, כי אתא אמרו ליה: חיטין נעשו יפות? אמר להם: שעורים נעשו יפות. אמרו ליה: צא ובשר לסוסים ולחמורים! דכתיב השערים והתבן לסוסים ולרכש. - מאי הוי ליה למימר? - אשתקד נעשו חיטין יפות. אי נמי: עדשים נעשו יפות.

(שם)

כמעט בכל הדוגמאות המובאות בסוגיה האתגר הלשוני/תפישתי הוא איך להתייחס למצב שלילי, איך נכון לדבר עליו. האם זו אינה הבעיה של משנתנו בדיוק? הרי מחפשים את החמץ, וגלוי לעין שהחמץ הוא מוטיב שלילי, כפי שחז"ל בעצמם דורשים בהמשך המסכת (שאור שבעיסה, אחפש את ירושלים

בנרות וכו', להלן ו ע"ב). הבחירה לדבר על זה בשפה מאירה, נקיה, היא בחירה באור שישלך את החושך, כלומר: בשפה חיובית שתסלק את השלילה.

אי אפשר לסלק רע על ידי דיבור רע. השפה שלנו, וגם היחס שלנו, צריך לטהר, לנקות, להאיר את העולם. באופן פנימי, זו הסיבה שאור הנר ואור הערב הם הזמן והאופן המתאימים לביעור החמץ, כי אנחנו מבארים את החמץ בטוב. זה נותן מובן לדרשות הראשונות המזהות את האור עם טוב (לעולם יצא בכי טוב), עם אור רוחני (אור לצדיקים בעולם הבא) ועם בהירות וודאות (בהיר כאור שהוא רוצח). הבדיקה מנקה את האיזורים השליליים על ידי הארה. הביעור הופך להיות ביאור, אור.

ואולי סוגיית הפתיחה בהבלטתה את כוחה המכונן של הלשון כמבטאת את תפישת האדם את המציאות והיוצרת אותה, מטרימה את דין ביטול חמץ שבו בכוח הלשון בלבד - המבטאת את העמדה הפנימית - אנחנו מבטלים את החמץ והופכים אותו ללא כלום. זה כוחה של הלשון.

תלמידים וקוראים יקרים!

מסכת פסחים, ובמיוחד בפרקיה הראשונים, עוסקת ביחס לחמץ. ביעור החמץ יכול להיות פיסי, ממשי, אבל יכול להיות גם תודעתי ולשוני. בחורף תשע"ט נכנסנו בחורים ובסדקים של סוגיות חמץ ומצה. הדלקנו נרות של מחשבה ועיון חריף, וביקשנו משמעות בפרטי הסוגיות. דרך הלימוד של הישיבה, החותרת לשילוב של עיון למדני חריף, רגישות טקסטואלית ובקשת משמעות – באה לידי ביטוי בפירות השנה המתפרסמים בגליון זה.

יישר כוחו של הרב מומי פאלוך על הובלת מהלך הכתיבה במשך השנה ועל עידוד, הנחיה והדרכה בשכל טוב של כותבי המאמרים. יישר כוחו של צור גרוסמן שהגיה את מאמרי גליון זה וערך אותם בכשרון ובטעם טוב.

שערים לגמרא

פתח דבר למסכת פסחים ולגליון שערים ו

אחרונים חביבים, תודה לכם תלמידינו היקרים, כותבי המאמרים ברוב כשרון,
בשכל טוב ובדיוק. שימחו בפירות לימוד התורה שלכם והמשיכו בלימוד בבקיות
ובעיון במלוא מרץ.

תמיר גרנות.